

НЕДЕРЖАВНІ ПЕНСІЙНІ ФОНДИ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

У статті розглянуто світовий досвід щодо організації недержавних пенсійних фондів. Виділено схеми недержавного пенсійного забезпечення по країнах в сучасний час. Розглянуто найбільш прийнятну схему пенсійного забезпечення для України, наведено статистичні дані по ринку. Запропоновано деякі рішення щодо нормалізації ситуації на ринку недержавного пенсійного забезпечення.

The article reviews the global experience of private pension funds. The public pension schemes by country in modern times are allocated. The most appropriate pension scheme for Ukraine presented statistics on the market is considered. Some solutions to normalize the situation in the market of private pensions funds are proposed.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Необхідність реформування пенсійного забезпечення викликана низкою об'єктивних факторів: економічних, демографічних, соціально-політичних. Сьогодні ця проблема є особливо актуальною в багатьох країнах світу, незалежно від рівня економічного розвитку, що обумовлено старінням населення, зміною його вікової структури, ускладненням економічної ситуації. Формування недержавних пенсійних фондів в країнах Європи та розвинутих країнах світу розпочалось раніше ніж в Україні, у той час як недержавні пенсійні фонди почали створюватись лише в 2004 році після прийняття Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення».

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Дослідженню механізму пенсійного забезпечення присвячено наукові праці багатьох українських вчених, серед яких В. Геєць, О. Мартякова, Б. Надточій, В. Новіков, О. Палій, В. Плиса, Г. Терещенко, Л. Шаульська, С. Юрій, В. Яценко та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Становлення в Україні економіки ринкового типу супроводжувалося негативними наслідками в соціальній сфері, що призвело до наростання кризових явищ у системі пенсійного забезпечення громадян. Це зумовило необхідність пошуку нових підходів до створення концепції пенсійного забезпечення, яка б враховувала соціально-економічний стан та демографічну ситуацію в нашій країні. З цією метою було розпочато пенсійну реформу, якою передбачено добровільне пенсійне забезпечення шляхом укладання пенсійних контрактів з недержавними пенсійними фондами.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз пенсійних систем розвинутих країн світу, з'ясування ролі недержавного пенсійного страхування в системі соціального захисту населення, аналіз діяльності недержавних пенсійних фондів (НПФ), а також оцінка перспективи розвитку недержавного пенсійного страхування в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні в багатьох країнах НПФ є провідними інституційними інвесторами, що здійснюють інвестиції не тільки в національну економіку, але й на міжнародних фінансових ринках.

Досвід країн з реформованою пенсійною системою свідчить про те, що найбільш ефективним рівнем є недержавне накопичувальне пенсійне забезпечення.

У ХХ столітті пенсійні системи почали стрімко розвиватися і, проходячи через кризи, ставали більш орієнтованими на конкретну людину-пенсіонера. Спочатку формування ресурсів на пенсію здійснювалося за допомогою одного із двох підходів: внесення коштів

працюючими в єдиний національний пенсійний фонд (кошти спрямовуються на поточні пенсії) або створення накопичувального резервного фонду. 180 країн, що є членами Міжнародної Організації Праці, обрали перший метод фінансування пенсійних систем як найбільш привабливий для економіки. З помітним старінням населення країн Заходу виникло питання про реформування пенсійних систем, оскільки фінансове навантаження на працюючих ставало надто високою. Держави більше не могли справлятися зі зростаючою потребою в гідному фінансуванні пенсіонерів, тому виникла необхідність пошуку додаткових методів накопичення пенсійних коштів.

Таким чином, починаючи з 80-х років ХХ століття, почали з'являтися трирівневі пенсійні системи, які з часом значно спростили процес формування коштів на пенсію. Історія приватних пенсійних фондів Великої Британії налічує майже триста років. За твердженням багатьох економістів, якби не було приватних пенсійних фондів, швидкий розвиток капіталізму в цій країні був би неможливим: вступники через власні кошти, що вкладаються на довгий термін, їх не вилучають з обігу, а тому ці кошти можна інвестувати знову і знову.

Велика Британія – одна із країн, на яку майже не вплинула криза пенсійних систем в Європі. Причиною цього можна вважати введення британським урядом в числі перших системи особистого пенсійного забезпечення та поступове скорочення державних пенсій. Пенсійна система у Великій Британії, як і в багатьох інших розвинених країнах, трирівнева, і розділяється на базові державні пенсії, державні пенсії за вислугою років і недержавні пенсії. Нововведенням уряду Великої Британії можна вважати нову схему особистого пенсійного забезпечення, так звані пайові пенсії. Головний принцип цієї схеми – надати службовцям можливість одержувати максимально можливу пенсію при відносно невисоких внесках, що може бути актуальним і для України.

Сьогодні переважну частину ринку капіталів в Англії складають інституційні інвестори, у т. ч., пенсійні фонди. Частка останніх становить понад 30%, а разом з аналогічними інститутами – 50–60% ринку капіталів. Велика частина інвестується за кордоном. Держава зацікавлена в цьому, оскільки доходи-дивіденди надходять у країну. Схеми пенсійних фондів використовують більше третини громадян країни. Нагадаємо, що йдеться про добровільні пенсійні накопичення. Подальший розвиток пенсійної системи Великої Британії тут бачать в поширенні схем додаткового пенсійного забезпечення на працівників з більш низьким рівнем заробітку. Передбачається, що нові форми добровільних пенсійних накопичень – «пенсії акціонерів» повинні охопити 50% працівників, які не беруть участь в пенсійних схемах підприємств.

Незважаючи на існуючі значні розбіжності, вся система надання захисту старості в Німеччині характеризується як «система трьох рівнів». Модель пенсійної системи, що склалася в Німеччині, є характерною для Австрії, Італії, Франції і більшості країн Західної Європи. У цілому система захисту старості в Німеччині характеризується співіснуванням ряду різних окремих систем. У даний час ці окремі системи значно відрізняються одна від одної, наприклад, колом застрахованих осіб, за принципами фінансування і надання послуг і допомоги, за організаційними структурами, а також за рівнем захисту, до якої прагнуть ці структури.

Модель пенсійної системи в США ґрунтується переважно на особистому пенсійному страхуванні населення. Зростання пенсійних активів у США в 80–90-ті роки відбувався винятково швидкими темпами. Усього за 16 років (1980–1996) їх обсяг збільшився в 6 разів навіть з урахуванням інфляції. Темпи зростання пенсійних активів у 4 рази перевищують темпи зростання ВВП США. Це зростання відбувається, перш за все, за рахунок розширення накопичувальних пенсійних систем. У пенсійному забезпеченні американців, починаючи з 80-х років, центр ваги зміщується від державної розподільної системи до накопичувальних схем, реалізованих в основному в приватному секторі, оскільки вони розвиваються випереджаючими темпами [1, с.14–15].

Модель, яка функціонує в Японії, характерна також для Австралії і країн Північної Європи. У ній домінує державне соціальне забезпечення, фінансується з бюджету. Інші

інститути соціального захисту хоча і досить розвинені, проте виконують функції додаткових систем. Остання пенсійна реформа була проведена в Японії в 1985 році. Вона торкнулася тільки осіб, які народилися після 2 квітня 1926 року. Її головним підсумком стало введення базових пенсій. Сьогодні пенсійна система Японії має два основні рівні. Перший рівень становлять базові пенсії, другий – державні і професійні.

Найбільш успішним, на думку експертів, є реформування пенсійної системи в Мексиці. Проте варто враховувати, що воно проходило на тлі загального економічного поживлення і поліпшення демографічної ситуації. У Мексиці пенсійні резерви повністю (на 100%) акумулюються та інвестуються відповідно до накопичувального принципу. Індивідуальні рахунки ведуться приватними управляючими компаніями. У відношенні дозволених об'єктів інвестування мексиканське законодавство може бути охарактеризоване як досить консервативне. Дозволені є тільки такі активи як: національні державні та корпоративні облигації, а також іноземна валюта (євро, долар США, йена). Мексиканці мають право вибору керуючої компанії, однак головне суттєва відмінність мексиканської системи полягає в тому, що в Мексиці за тих громадян, які не захотіли вибрати керуючу компанію самостійно, це робить держава. І при цьому кошти передаються під управління все тим же приватним керуючим компаніям, а не будь-яким державним структурам. Якщо ж громадянин вирішить перевести свої кошти в будь-яку іншу керуючу компанію, то він може без усіляких труднощів і перешкод з боку влади ініціювати подібний переказ коштів.

Польська пенсійна реформа також має свої особливості. Спостерігаються істотні зміни у формулі обчислення пенсії для солідарної системи. Пенсійні виплати із солідарної системи тепер встановлюються на основі залишків коштів на умовному рахунку, який складається з внесків до солідарної системи, які переводяться за кожного учасника. Після виходу на пенсію залишок на умовному рахунку перетворюється на довічну виплату шляхом ділення залишку коштів на середній показник очікуваної тривалості життя для чоловіків і жінок у відповідному віці. Так було задумано, в першу чергу, для того, щоб безпосередньо пов'язати між собою пенсійні внески та виплати. Впроваджується загальнообов'язкова накопичувальна система. Від учасників вимагається внести 7,3% їх заробітку в приватний пенсійний фонд, який вони самостійно обирають. Ці внески потім інвестуються, а накопичений залишок коштів на рахунку перетворюється при виході на пенсію в довічну ренту (щомісячні виплати). На відміну від солідарної системи ці рахунки реальні. Для осіб, які бажають зберегти додаткові кошти при виході на пенсію, впроваджується добровільна накопичувальна система. У більшості країн зростання пенсійних виплат, старіння населення зумовили перегляд існуючої солідарної системи підтримки літнього населення і визначення основних напрямів реформування системи державного пенсійного забезпечення [2, с.6].

У багатьох країнах стали розглядати систему приватного пенсійного забезпечення як форму, яка інтегрована в систему пенсійного страхування. Наприклад, Велика Британія прийняла дворівневу систему пенсійних виплат. Перший рівень забезпечує рівний для всіх мінімальний дохід, який розподіляється між усіма пенсіонерами, в той час, як інший рівень являє собою пенсійне забезпечення, прямо пов'язано із заробітками. Приватні роботодавці можуть вибирати, чи брати участь у другому рівні державного соціального захисту, і залучати своїх працівників до окремої пенсійної програмі, яка повинна забезпечити еквівалентний рівень доходів майбутніх пенсіонерів в старості. За оцінками експертів, учасниками приватних пенсійних програм у Великій Британії є близько 50% робочої сили, а сама програма зменшила державні соціальні зобов'язання Великої Британії більш ніж на 30%. Сумарні виплати пенсіонерам коливаються від 34% (Велика Британія) до 79% (Нідерланди) від суми доходу працівника перед виходом на пенсію (табл. 1).

Необхідність впровадження недержавних систем пенсійного забезпечення прийнята сьогодні більшістю розвинених країн і сприймається на всіх рівнях управління представниками різних верств населення. Використання недержавних джерел фінансування пенсій в розвинених країнах перевірено часом і стимулюється державою, оскільки:

– скорочує кількість людей, що залежать від підтримки держави;

- створює умови для того, щоб держава зосередилась на пенсійному забезпеченні найменш захищених верств населення;
- ліквідує необхідність надмірно збільшувати державні соціальні програми.

Таблиця 1

Пенсійні виплати по країнах [3]

Країна	Державна пенсія, %	Приватна пенсія, %	Сумарні, %
Австралія	25	33	58
Данія	28	34	62
Нідерланди	35	35	70
Швеція	35	10	45
Швейцарія	30	30	60
Велика Британія	17	17	34

Для фізичних осіб мотивацією участі в НПФ є отримання додаткових гарантій матеріального забезпечення після виходу на пенсію. Працівник, самостійно робить внески в НПФ, або на користь якої роботодавець відраховує внески, отримує додаткові до державної пенсії виплати у вигляді довічної пенсії, пенсії на визначений строк або одноразової виплати, що забезпечує гідний рівень життя майбутнім пенсіонерам. Отримання відповідної податкової пільги. Внески, що сплачуються фізичною особою в НПФ, звільняються від оподаткування податком з доходів фізичних осіб у розмірах, визначених Законом.

Участь в недержавній пенсійній програмі сприяє зростанню і зміцненню іміджу роботодавця. Створюючи для працівників додатковий соціальний захист через установу НПФ, підприємство піклується про своїх працівників не тільки сьогодні, але й на перспективу. Для керівника підприємства створюється механізм проведення більш гнучкої кадрової політики. Сплачуючи внески в НПФ, роботодавець може застосувати прогресивну шкалу відрахувань відносно суми заробітної плати залежно від віку працівників та їх стажу роботи на цьому підприємстві з встановленням однакового відсотка відрахувань пенсійних внесків для кожної визначеної групи працівників. З'являється реальна можливість поліпшення матеріального добробуту працівників без додаткових відрахувань до соціальних фондів. Роботодавець отримує додаткові пільги щодо оподаткування прибутку. Суми внесків до пенсійного фонду, які будуть відраховуватися роботодавцями на користь своїх працівників, будуть включатися до валових витрат підприємства.

Після прийняття Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 року послуги в сфері недержавного пенсійного забезпечення надаються пенсійними фондами, створеними відповідно до норм цього закону, і пенсійними фондами, які створені на початку 90-х років, й наразі знаходяться на стадії реорганізації. Система недержавного пенсійного забезпечення становить третій рівень пенсійної системи. Її розвиток здійснюється з 2004 року після набуття чинності Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення».

Недержавні пенсійні фонди – це економічно збалансований механізм, який, враховуючи інтереси роботодавця, дозволяє забезпечити працівників підприємства гідними пенсіями. Чинним законодавством України створено такі умови, за яких участь в недержавному пенсійному фонді вигідно не тільки працівнику, але й роботодавцю, власнику підприємства. Поряд з тим, що добровільне пенсійне забезпечення має яскраво виражене соціальне призначення, з'являється можливість вирішити кілька важливих проблем за рахунок використання одних і тих же фінансових коштів. Водночас, з вирішенням соціальних питань та зміцненням кадрової політики підприємств, створення недержавних пенсійних фондів дозволить акумулювати значні пенсійні активи з періодом інвестиційної діяльності в 30–40 років, що є особливо актуальним в умовах посилення ролі вітчизняного інвестора.

Результати аналізу заходів, які були здійснені з реформування пенсійної системи, свідчать про процеси подальшого проведення пенсійної реформи з урахуванням накопиченого досвіду та соціально-економічного становища в країні. При цьому, подальше реформування пенсійної системи повинно здійснюватися, зокрема, шляхом забезпечення середньо – та довгострокової стабільності пенсійної системи з поступовим переходом до посилення ролі накопичувальних складових частин пенсійної системи як фактору диверсифікації джерел доходів.

Система недержавного пенсійного забезпечення в останні роки розвивається досить динамічно і має потенціал для подальшого розвитку пенсійного забезпечення.

Станом на 30.09.2012 р. в Державному реєстрі фінансових установ міститься інформація про 96 недержавних пенсійних фондів та 38 адміністраторів НПФ.

Основні показники діяльності НПФ та темпи їх приросту наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Динаміка основних показників діяльності недержавних пенсійних Фондів України в 2010–2012 рр. [4]

Недержавні пенсійні фонди	2010	2011	9 м. 2012	Темпи приросту, %	
				2011/2010	9 м. 2012/2011
Загальна кількість укладених пенсійних контрактів (тис. шт.)	69,7	75,0	62,2	7,6	-17,1
Кількість учасників за укладеними пенсійними контрактами (тис. осіб)	569,2	594,6	579,5	4,5	-2,5
Загальні активи НПФ (млн. грн.)	1 144,3	1 386,9	1 549,2	21,2	11,7
Пенсійні внески (млн. грн.)	925,4	1 102,0	1 248,1	19,1	13,3
Пенсійні виплати (млн. грн.)	158,2	208,9	237,0	32,0	13,5
Кількість осіб, що отримали/ отримують пенсійні виплати (тис. осіб)	47,8	63,1	64,4	32,0	2,1
Сума інвестиційного доходу (млн. грн.)	433,0	559,9	549,9	29,3	-1,8
Сума витрат, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів (млн. грн.)	64,6	86,6	100,7	34,1	16,3

Як видно з таблиці, значення переважної більшості основних показників НПФ демонстрували позитивну динаміку, але, одночасно, у зв'язку з розірванням частини пенсійних контрактів учасниками НПФ відбулося істотне зменшення їх кількості та кількості укладених пенсійних контрактів на 2,5% і на 17,1% відповідно.

Станом на 30.09.2012 р. адміністраторами недержавних пенсійних фондів було укладено 62 202 пенсійних контрактів з 49 222 вкладниками, із яких 2 404 вкладники (або 4,9% від загальної кількості вкладників) – юридичні особи, на яких припадає 1 191,9 млн. грн. пенсійних внесків (95,4% від загального обсягу пенсійних внесків за системою НПЗ), та 46 818 вкладників (або 95,1% від загальної кількості вкладників) – фізичні особи.

За 9 місяців 2012 року кількість учасників НПФ, відповідно до укладених контрактів, зменшилася на 15,2 тис. осіб (або на 2,5%) і станом на 30.09.2011 р. склала 579 474 особи (на кінець 2011 року – 594 638 осіб).

Станом на 30.09.2012 р. серед учасників НПФ більшість становили особи віком від 25 до 50 років, а саме 64,2% і від 50 до 60 років, а саме 24,1%. Станом на 30.09.2012 р. частка вікової групи учасників НПФ старше 60 років становила 6,7%, вікової групи до 25 років – 5,0%. Серед учасників НПФ у розрізі всіх віків більшість складають чоловіки.

Протягом січня-вересня 2012 р. зріс обсяг сплачених пенсійних внесків. Так, на 30.09.2012 р. загальна сума пенсійних внесків становить 1 248,1 млн. грн. пенсійних внесків, що на 13,3% більше, ніж на кінець 2011 року (або на 146,1 млн. грн.).

Пенсійні виплати (одноразові та на визначений строк) станом на 30.09.2012 р. склали 237,0 млн. грн., збільшившись за 9 місяців 2012 року на 13,5%.

Сукупно недержавними пенсійними фондами станом на 30.09.2012 р. було здійснено пенсійних виплат (одноразових та на визначений строк) 64 392 учасникам, тобто 11,1% учасників від їхньої загальної кількості отримали пенсійні виплати.

При цьому порівняно з кінцем 2011 року кількість контрактів з юридичними особами зменшилась на 19,4%, а з фізичними особами – на 7,9%.

Загальний обсяг активів, сформованих пенсійними фондами, станом на 30.09.2012 р. становить 1 549,2 млн. грн. Усього за дев'ять місяців 2012 року активи недержавних пенсійних фондів зросли на 14,2% (або на 162,1 млн. грн.) порівняно з 2011 роком [4].

Оскільки НПФ оперують коштами, які надаються їм у довгострокове користування, то робота з такими активами припускає довгостроковий період їх накопичення, консервативну політику інвестування активів, необхідність захисту прав та інтересів учасників фонду (майбутніх пенсіонерів) та забезпечення надійності вкладень у НПФ. Без цього дискредитується власне ідея недержавного пенсійного забезпечення.

Метою інвестування пенсійних активів є, насамперед, збереження пенсійних заощаджень громадян. Тому стратегія інвестування недержавних пенсійних фондів є більш консервативною, ніж у інших фінансових установ. Інвестування коштів недержавних пенсійних фондів відбувається в процесі управління портфелем пенсійних активів, що передбачає дотримання низки вимог і певних процедур. Серед них: формулювання інвестиційних цілей формування інвестиційної політики; обрання портфельної стратегії, вибір інвестиційних інструментів і вимір і оцінка ефективності (прибутковості) інвестування.

При визначенні інвестиційних цілей недержавного пенсійного фонду надзвичайно актуальним є дотримання двох умов. По-перше – майбутніх надходжень і приросту пенсійних активів повинно бути достатньо для забезпечення поточних фінансових зобов'язань фонду перед своїми учасниками.

Тобто на будь-який момент керуючий активами повинен прогнозувати фінансові потоки таким чином, щоб у учасника фонду не було проблеми з отриманням пенсійної виплати.

По-друге, визначення фінансових інструментів для інвестування пенсійних коштів здійснюється компанією з управління активами відповідно до обраної портфельної стратегії з урахуванням існуючих кількісних обмежень, встановлених по окремих інструментах.

У 2011 році фондовий ринок після значного оновлення за попередні два роки змінив свої тенденції і за підсумками року знизився до рівня другої половини 2009 року. Значне зниження інвестиційної привабливості України з боку іноземних інвесторів і нездатність внутрішніх інвесторів підтримати український фондовий ринок стали причиною значного зниження його капіталізації та ліквідності на тлі відсутності покупців. Зменшення в період фінансово-економічної кризи обсягів виробництва основних видів промислової продукції та послуг значно погіршили умови інвестиційної діяльності, у тому числі, недержавних пенсійних фондів, що негативно вплинуло на рівень доходності пенсійних активів. Сьогодні актуальною проблемою для недержавних пенсійних фондів є забезпечення прибутковості пенсійних активів вище рівня інфляції.

Загальна сума доходу, отриманого від інвестування пенсійних активів, станом на 30.09.12 р. становила 549,9 млн. грн. (або 44,1% від суми залучених вкладів), та протягом 9 місяців 2012 року зменшилася на 10,0 млн. грн. (або на 1,8%).

Поки істотним чинником, що продовжує стримувати зростання інвестиційного доходу НПФ, є незначний обсяг залучених пенсійних внесків для забезпечення можливості здійснення диверсифікації пенсійних активів у дохідні фінансові інструменти.

Висновки і перспективи подальших розробок. Отже, становлення системи недержавного пенсійного страхування в Україні відбувається під впливом багатьох факторів, які стримують її розвиток. Основними, на думку автора, є:

- низька інформованість громадян про пенсійну реформу;
- низька довіра громадян до інститутів;
- низький розвиток фондового ринку, відсутність фінансової підтримки з боку держави;
- низька зацікавленість більшості підприємців у створенні корпоративних пенсійних фондів через великі відрахування до НПФ;
- низькі доходи громадян.

Незважаючи на це, система недержавного пенсійного страхування має великі перспективи. За оцінками експертів, населення України володіє значним інвестиційним потенціалом. Тобто, йдеться про створення конкурентоспроможного фінансового сектора, який може мобілізувати та надавати економіці України через систему НПФ значні інвестиційні ресурси. За умови 30% охоплення працездатного населення України запропонованою системою відрахувань щорічне збільшення пенсійних активів (без врахування інвестиційного доходу) становитиме 4 млрд. грн. [3].

Цей стрімкий розвиток дещо загальмувала економічна криза 2009 р. Але найбільш суттєво криза вплинула не на вартість активів пенсійних фондів, як можна було очікувати, а на настрої учасників і вкладників. І ті, й інші наразі стурбовані однією проблемою – виживанням, збереженням бізнесу, місця роботи або пошуком. Песимістичні настрої відсувають турботу про своє пенсійне благополуччя на останнє місце.

Найефективніший та швидкий спосіб нормалізувати ситуацію на ринку НПФ – реалізувати накопичувальний рівень через недержавні фонди. Тим більше, що Уряд і державні органи, наприклад, Мінпраці та Пенсійний фонд, підтримують цю ідею. Такий захід дозволить сформувати клас сильних внутрішніх інституційних інвесторів. Без цього усі дії будуть носити половинчастий характер, і не сприятимуть поліпшенню ситуації. Більше того, країна постійно буде залежати від іноземних інвестицій замість того, щоб скористатися внутрішніми інвестиційними ресурсами.

Список використаної літератури

1. Бахмач А. Недержавні пенсійні фонди: статистика, перспективи / А. Бахмач // Вісник Пенсійного фонду України. – 2011. – № 9. – С. 14–15.
2. Гендрікс Г. Недержавні пенсійні фонди охоплені кризою? [Електронний ресурс] / Г. Гендрікс. – Режим доступу: http://pension.kiev.ua/files/ghendricks_ubr_n5_19feb09.pdf.
3. Щорічний звіт ОЕСД [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.oecd.org.
4. Офіційний сайт Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України [Електронний ресурс] // Інформація про стан і розвиток системи недержавного пенсійного забезпечення в Україні в 2012 р. – Режим доступу: <http://www.dfp.gov.ua/732.html>.
5. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» № 1058-IV від 09.07.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.
6. Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» № 1057-IV від 09.07.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>.

Прийнято до друку 13.03.2013